

منظومه «شهنامه» اثر حماسی تازه یافته از سده دوازدهم هجری

حمیدرضا دهقانی پور^۱

احمدرضا یلمه‌ها^۲

چکیده

تصحیح متونی که به صورت دست نویس باقی مانده است، از مهم‌ترین پژوهش‌های ادبی است. یکی از آن متون «مثنوی شهنامه» از شاعری گمنام متخلص به «شرر» است که ۸۱۵۶ بیت دارد. از این شاعر در هیچ تذکره‌ای نامی برده نشده است و از تاریخ تولد و وفات او اطلاعی در دست نیست. فقط از روی چند غزل که در همین مثنوی وجود دارد، معلوم می‌شود که تخلصش «شرر» است و وطنش بخارا است و به اجبار آواره هندوستان شده است. با توجه به چند بیت دیگر هم معلوم می‌شود که نام این مثنوی «شهنامه» و درباره جنگ‌های محمدشاه هندی است. منظومه شهنامه در سده دوازدهم سروده شده و به خط نستعلیق هندی است. در فهرست‌های نسخ خطی فقط یک دست نوشته از این منظومه وجود دارد که آن هم در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم به شماره ۲۶۱۲ است اما مصحح این منظومه موفق به یافتن نسخه دیگری از این مثنوی شد که این نسخه در انتهای همان نسخه بود و این تصحیح بر اساس همین دو نسخه انجام شده است.

کلید واژه‌ها:

تصحیح، حماسه، شرر، شهنامه، مثنوی، نسخه خطی.

۱- دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان - ایران.

۲- استاد زبان و ادبیات فارسی و عضو باشگاه پژوهشگران جوان و استعدادهای درخشان، واحد دهقان، دانشگاه آزاد

اسلامی، دهقان، ایران. (نویسنده مسؤول) ayalameha@gmail.com

۱ - مقدمه

نسخه‌های خطی ذخایر گران بهای فرهنگی این سرزمین هستند؛ بنابراین تصحیح و احیای این نسخه‌های خطی ضروری است؛ زیرا «این آثار بهترین و ارزنده‌ترین نشانه طرز تفکر مردم هر مملکت و دیار محسوب می‌شوند و نخستین گام برای شناخت و شناساندن یک ملت متمدن، دستیابی به آثار فرهنگی اوست.» (فدایی، ۱۳۸۶: ۲۵). یکی از این نسخه‌های ارزشمند، نسخه خطی «مثنوی شهنامه» است که شاعری گمنام متخلص به «شرر» آن را سروده است. تاکنون در زمینه این نسخه هیچ‌گونه پژوهشی انجام نشده است، از این رو در این پژوهش این نسخه خطی معرفی و تحلیل می‌شود تا به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

- «مثنوی شهنامه» چه آگاهی‌های تازه‌ای در حوزه حماسه‌سرایی در شبه قاره به دست

می‌دهد؟

- محتوای دقیق این نسخه چیست؟

۲- پیشینه تحقیق

تاکنون تلاش‌های بسیاری در زمینه نسخه‌های خطی، معرفی و تصحیح آن‌ها صورت گرفته است اما طبق بررسی‌ها و تحقیق‌های صورت گرفته از منابع معتبر و در دسترس، این نسخه تاکنون در ایران و خارج از ایران معرفی نشده است.

۳- روش تحقیق

روش پژوهش حاضر به شیوه اسنادی-تحلیلی بوده و نگارندگان تلاش نموده‌اند پس از تهیه نسخه‌ها از کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی این منظومه نفیس را معرفی و محتوای آن را بررسی و تحلیل نمایند. همچنین از فیش‌برداری به‌عنوان ابزار گردآوری اطلاعات استفاده شده است.

۴- معرفی شاعر و نسخه‌ها

۴-۱- معرفی شاعر

نام، تاریخ تولد و وفات این شاعر را نمی‌دانیم ولی بنا بر آنچه از ابیات این منظومه برمی‌آید می‌توان گفت که:

* تخلصش «شرر» است:

شرر تا به کی زیستن در کسل در این بزم میخانه می دغل
(شرر، ۱۳۹۶: ۶۰)^۱

نیز ر.ک: (۲۳۹، ۲۱۵، ۱۳۴، ۷۱ و ۲۷۲)

* شرر اهل بخارا بوده:

وگر نه مرا در بخارای گل وطن‌هاست خاکش بود بوی گل
(همان: ۳۷۵)

* و بر اساس اشاره شاعر، مدتی در هند آواره بوده:

مرا قسمت آواره هند کرد شدم هرزه‌گرد و بیابان‌نورد
(همان: ۳۷۴)

* شاعر دلیل مهاجرتش را این‌گونه بیان می‌کند که کسی قدرش را نمی‌دانسته است:

ندانست قدر مرا هیچ کس که از زندگی نیم‌جان بود و بس
(همان: ۳۷۷)

* هوا (آسمان، تقدیر، سرنوشت) شیشه زندگی‌اش را سنگباران کرده:

هوا بود بر شیشه‌ام سنگبار صفا داشت آینه‌ام در غبار
(همان: ۳۷۸)

* او از معلم خود به عنوان «نیک‌زادی» یاد می‌کند که به او علم آموخته:

معلم به هر علم آن نیک‌زاد در باغ معنی به رویم گشاد
(همان: ۳۰۳)

^۱ - زین پس برای اختصار در ارجاع به ذکر شماره بیت این اثر بسنده می‌شود.

* آموزگارش را «پیر روشن ضمیری» می نامد که او را «به هر علم اعلم» کرده است:

به هر علم اعلم شدم بی نظیر ز الطاف آن پیر روشن ضمیر

(همان: ۳۰۵)

* و از علوم زمانه او را با موسیقی، نظم، نحو و نجوم آشنا نموده است:

مرا چند استادها در علوم به موسیقی و نظم و نحو و نجوم

(همان: ۲۹۸)

نیز ر.ک. (۱۳۷۸، ۵۹۲۱، ۱۳۸۶، ۱۵۶۲، ۱۵۹۵، ۱۵۹۹، ۴۳۴۹).

* شاعر پرسوز و گداز منظومه از درد و داغ خود یاد می کند:

به جز داغ کس نیست هم راز من به جز درد کس نیست مهمان من

(همان: ۳۲۳)

* او نیز مانند بسیاری از شعرا به هند مهاجرت کرده و هند را «کعبه آمال» نامیده است:

چه هندوستان گوشه چشم یار چه هندوستان شام صبح بهار

چه هندوستان محشر حسن عشق چه هندوستان ساغر حسن عشق

(همان: ۶ - ۳۳۵)

چه هندوستان مخزن گنج و ناز چه هندوستان از جهانبی نیاز

چه هندوستان شام او زلف یار چه هندوستان صبح او نوبهار

(همان: ۲ - ۱۳۶۱)

ختن را در گلستان هند همانند غنچه ای می بیند و ختا را پرده ای از بیابان هند (۳۳۸)، اما

در بیتی نیز هندوستان را بخت سیاه نامیده است:

به اهل سخن کرده ام امتحان که بخت سیاه است هندوستان

(همان: ۸۲۲)

* در ابتدای این منظومه معلوم می شود که شاعر از اهل تسنن است:

منم بلبل گلشن چار یار دلم اخگر گلخن چار یار

(همان: ۲۳۵)

* در این منظومه پنج بیت شعر به زبان ترکی وجود دارد و شاید بتوان از این ابیات حدس زد که شاعر از ترک‌زبانان بوده و یا با زبان ترکی آشنایی داشته است (۱۴۱۲، ۱۱۵۸، ۱۱۵۷، ۱۱۵۶ و ۱۴۱۴) بخصوص که برخی از لغاتی که در آن‌ها حرف «ق» وجود دارد، این حرف به «گ» تبدیل شده است مثلاً «مقام» به «مگام» تغییر یافته که نشانه تأثیر زبان ترکی بر زبان و لهجه شاعر است (۲۲۴۱ و ۵۳۸۴).

۴-۲- آثار شرر

به جز همین مثنوی شهنامه اثر دیگری از این شاعر شناخته نشده است. در متن شهنامه هم شاعر به اثری از خود اشاره نکرده است. قالب این منظومه مثنوی است. در این منظومه بیست غزل و یک قطعه وجود دارد که به کمک همین غزل‌ها تخلص شاعر مشخص شد.

۴-۳- جایگاه شاعری شرر

با در نظر گرفتن تنها اثر شناخته‌شده از این شاعر می‌توان او را شاعری متوسط معرفی کرد که در منظومه‌اش هم ابیات سست و هم ابیات محکم وجود دارد.

۴-۴- معرفی نسخه‌ها

فهرست‌های نسخ خطی از این منظومه فقط یک دست‌نوشته در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم معرفی می‌کنند - که در این پژوهش «نسخه اول» نامیده می‌شود - اما نگارندگان این مقاله به نسخه دیگری از این منظومه در همان کتابخانه دست یافتند - که در این پژوهش «نسخه دوم» نامیده می‌شود - و این نسخ هر دو در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی قم به شماره ۲۶۱۲ موجودند. در فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی «مثنوی شهنامه»، یک نسخه «عرفانی» «منحصر به فرد» معرفی شده از شاعری که «گویا»، «ساقی» تخلص می‌کرده است. در فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) و فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) هر دو از مصطفی درایتی

هم این مطلب تکرار شده است بعد از تهیه نسخه معلوم شد که در انتهای همین نسخه، نسخه دیگری از این منظومه وجود دارد که با وجود ناخوانایی بسیار معتبر است.

پس از تصحیح این نسخه مشخص شد که در عبارت بالا اشتباهاتی وجود دارد:

۱- این نسخه حماسی است نه عرفانی.

۲- نسخه منحصر به فرد نیست حداقل یک نسخه دیگر از آن در همان کتابخانه وجود دارد.

۳- در آن فهرست‌ها تخلص شاعر را «با تردید»، «ساقی» نوشته‌اند اما در این مقاله تخلص شاعر «بدون هیچ شکی»، «شرر» بیان شده است.

نسخه‌های مورد نظر ۴۳۲ برگ هستند که هر برگ ۱۵-۱۸ سطر دارد و کاتبان تغییراتی در متن داده و در برخی از حاشیه‌ها ابیاتی را اضافه نموده‌اند.

نسخه خطی «شهنامه»، مثنوی حماسی مفصلی در بیان جنگ‌های محمدشاه از سلاطین دهلی است. در این نسخه شاعر ابتدا قطعات مفصلی در توحید و مدح پیامبر آورده، بعد جنگ‌ها و وقایع سلطنت محمدشاه را در اکبرآباد هند بیان کرده است.

۴-۲-۱- معرفی نسخه اول:

خط نسخه اول کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی نستعلیق خواناست و دارای ۶۱۱۵ بیت است. تمام صفحات این نسخه به جز یک مورد به درستی پشت سر هم قرار گرفته‌اند. در این نسخه اشکالات وزنی و قافیه و ابیات سست دیده می‌شود. گاهی رکابۀ صفحه‌ای با صفحه بعد متفاوت است که به کمک نسخه دوم معلوم می‌شود که بیتی، صفحه‌ای و یا صفحاتی افتاده یا صفحه‌ای جا به جا شده است. این نسخه مسطر اندازی شده است.

«نسخه اول» با ابیات زیر شروع می‌شود:

به سر افسر شاهی ام شمع وار	الهی ز داغ محبت شرار
به زیر نگین سلیمانی ام	بنه تا شود ملک روحانی ام
شود مهر خورشید زرین کلاه	به طغرای شهنامه از نام شاه
خزانم به گلشن بهاری کند	اگر لطف عام تو یاری کند

که مجنون ز فکرم شود عقل کل
چو دیوانه خورده صد کاسه مل
دلَم را ز گرد هوس پاک کن
سرم را به راه جنون خاک کن
(همان: ۱-۶)

و انجام آن ابیات زیر است:

بیا ساقیا بیش کردند جور
قدح از می جنگ آور ز دور
(همان: ۶۳۹۰)

که مینا شکست و می صلح ریخت
ز کس خاک در پرده چرخ بیخت
(همان: ۶۳۹۱)

۴-۲-۲- معرفی نسخه دوم:

نسخه دوم کتابخانه آیت الله گلپایگانی نستعلیق ناخواناست و دارای ۸۱۵۶ بیت است. بعضی از صفحات این نسخه به درستی پشت سر هم قرار نگرفته‌اند که به کمک نسخه اول مرتب شدند. نوع خط این نسخه، خط شبیه به نستعلیق ناخوانای تحریری است. این نسخه مسطر اندازی نشده است.

«نسخه دوم» ده بیت اول را ندارد و با بیت یازدهم «نسخه اول» آغاز می‌شود و ابیات پایانی این نسخه با «نسخه اول» یکی است. این نسخه تعداد ۲۰۴۱ بیت بیشتر از «نسخه اول» دارد.

۴-۲-۳- مشترکات دو نسخه:

۱- هر دو نسخه فاقد تاریخ کتابت، برافزوده (ظهریه) و مهر و جدول و تزئینات و ترقیمه هستند.

۲- فاقد تزئینات مثل لچک، کتیبه (سربرگ) و ترنج هستند.

۳- هر دو نسخه رکابه دارند.

۴- در هر دو نسخه بعضی از کلمات خط خورده‌اند که صحیح آن در حاشیه نوشته است.

۵- هر دو نسخه غلط‌های املائی دارند.

جدول مقایسه دو نسخه

نسخه دوم	نسخه اول	موارد
۸۱۵۶	۶۱۱۵	تعداد ابیات
کم	زیاد	اشکالات وزنی و قافیه
ناقص	کامل	شروع نسخه
ناقص	ناقص	پایان نسخه
شبيه به نستعلیق ناخوانا	نستعلیق خوانا	نوع خط
ندارد	ندارد	تاریخ کتابت، برافزوده (ظهریّه) و مهر و جدول و تزیینات و ترقیمه
ندارد	ندارد	تزیینات (لچک، کتیبهو ترنج)
دارد	دارد	رکابه
دارد	دارد	کلمات خط خورده
زیاد	زیاد	غلط‌های املائی
کم	زیاد	اشتباهات کاتب
کتابخانه آیت الله گلپایگانی	کتابخانه آیت الله گلپایگانی	محل نگهداری
۲۶۱۲	۲۶۱۲	شماره
ندارد	ندارد	انجامه
نشده	شده	مسطر اندازی

۴-۲-۴- دلایل برتری «نسخه دوم» بر «نسخه اول»:

- ۱- داشتن اشکالات وزن و قافیه بسیار کمتر.
 - ۲- بیشتر بودن تعداد ابیات (۲۰۴۱ بیت بیشتر دارد).
 - ۳- کمتر بودن اشتباهات کاتب.
 - ۴- خط خورده بودن بیت (۱۳۵۰) - که بیت تخلص شاعر است - در «نسخه اول»:
- شرر گفت فردوسی پاک‌جفت گهی زین به پشت و گهی پشت زین
(همان: ۱۳۵۰)

۵- عدم وجود بیت (۱۷۱۵) در «نسخه اول» که باز هم بیت تخلّص شاعر است:

شَرر کرد لعل مسیحا سخن زبان را ثنای خدیو جهان
(همان: ۱۷۱۵)

۶- در «نسخه اول» بعد از بیت (۱۶۲۹) کاتب قصد داشته بیت (۱۶۳۰) را بنویسد، «سین» اول واژه «سیوم» را هم نوشته اما آن را خط زده در حالی که این بیت در «نسخه دوم» وجود دارد.

۷- در «نسخه دوم» در بیت (۵۷۲۴) به جای واژه «قطر»، «قطره» نوشته شده است که بی تردید برتری «قطر» بر «قطره» مشخص می شود:

کشیدی کمان را چنان بی نظیر محیط کمان را شدی قطر تیر
(همان: ۵۷۲۴)

۴-۲-۵- موارد ترجیح «نسخه اول» بر «نسخه دوم»:

۱- افتادگی کلماتی از بیت در نسخه دوم که البته این مورد نمونه های کمی دارد و از ارزش آن نسخه نمی کاهد (۶۲۵۵).

۱- در مواردی که ضبط نسخه دوم؛ غلط واضح و فاحش بود (۴۹۹۳).

۴-۲-۶- ویژگی های رسم الخطی نسخه اول و نسخه دوم

ویژگی های کتابت نسخه های هند معمولاً به یک شیوه است، کتابت منظومه شهنامه هم از این قاعده مستثنی نبوده اینک به برخی از موارد اشاره می شود:

* پیوسته نویسی:

- گاهی «می»، «نمی» و «همی» بر سرافعال به صورت چسبیده نوشته شده است (میریخت ۱۴۴).

- گاهی پیشوند «بی» به صورت متصل کتابت گردیده است (بیتاب ۹).

- «چه» در برخی از موارد به کلمه بعد متصل گردیده است (چگوبیم ۹۱۹).

- گاهی حرف «هم» به کلمه بعد، چسبیده است (هم صحبت ۲۶۰).

- گاهی صفت شمارشی «یک»، به کلمه بعد متصل گردیده است (یکجا، یکجانستان ۷۷۸۲).
- حرف اضافه «به» به صفت شمارشی «یک» و کلمه‌ای دیگر متصل نوشته شده است (بیکلحظه ۷۶۶).
- گاهی فعل «است» به کلمه پیش از خود چسبانده شده است (اشکست ۱۱).
- متصل نوشتن شناسه «ام» به کلمه قبلی (روحانیم ۱).
- گاهی حرف «را» به کلمه پیش از خود چسبانده شده است (جهانرا ۲۲).
- گاهی حرف اضافه «به» به کلمه بعد از خود متصل است (بسر ۱).

* استفاده از حرفی به جای حرف دیگر:

- «ء» به جای «ای» در کلمات مختوم به «ه» بیان حرکت (سفته ۵۶).
- «ب» به جای «پ» (بتان: که در اصل پتان است که نام قومی بوده ۵۳۲).
- «ج» به جای «چ» (جو ۵).
- «ز» به جای «ژ» (مزگان ۳۲۵).
- «ک» به جای «گ» (گریبان ۷).
- «ذ» به جای «د» (فروذ، بود، خدمت و ...) به شکل «فروذ، بوذ و خدمت» نوشته شده‌اند.
- * املاهای برخی از لغات در هر دو نسخه نادرست است «ظیغم» به جای «ضیغم» (۸۹۷) و ...
- * نقطه‌های بعضی از کلمات کم یا جابجا گذاشته شده است (مثلاً «زیر»، به صورت «ریز» نوشته شده است ۱۵۵۰).
- * در کلمات مختوم به «های» غیرملفوظ که متصل به «ها» جمع شود، «ه» غیرملفوظ را محذوف کرده است (خانها ۴۰۷)، چنانچه این گونه کلمات متصل به «ی» مصدری شود، علاوه بر تبدیل «ه» به «گ»، «ه» غیرملفوظ را هم می‌آورد: (دیوانه‌گی ۳۲۵).
- * «ب» زینت یا تأکید در آغاز فعل گاهی جدا (به پیچید ۱۵۵۶) و گاهی پیوسته نوشته شده است (بپوش ۸۶۸).

* «ن» نفی در آغاز فعل جدا (نه یارند ۱۶۳۷) و گاهی پیوسته نوشته شده‌است (نروییده ۷۶۷۶).
 * «ها»ی غیرملفوظ در «نسخه اول» وقتی به «ان» یا «ی» اضافه می‌شود حذف نشده مثلاً به جای رقصندگان، بندگی و شرمندگی نوشته شده: رقصنده‌گان، بنده‌گی و شرمنده‌گی.
 * بعضی از کلمات مثل ابراهیم، میرزا، اسماعیل و رحیم‌خان، بدون «ی» نوشته شده‌اند که شاید تاثیر لهجه هندی باشد.
 * استفاده از علامت کسره به جای «ای» در «نسخه اول»، مثلاً در بیت ۲۰۰۱ به جای «شاهی»، «شاه» نوشته شده است:

غرض شاه با خواجه‌الماس گفت به انگشت شاهی دُر صبح سفت

* تمام اسم‌های عربی که «ال» دارند در «نسخه اول» با «ال» هستند و در «نسخه دوم» بدون «ال» مثلاً نجم‌الدین‌خان در «نسخه اول» به همین صورت نوشته شده اما در «نسخه دوم» به شکل «نجم‌دین‌خان».

* برخلاف بسیاری از نسخ که یا بی‌نقطه‌اند یا کم نقطه، این دو نسخه پر نقطه‌اند.
 * گذاشتن سه نقطه زیر «س» در بعضی موارد (ب ۲۷).
 * مواردی که «واو» ربط در دو نسخه نوشته شده، بسیار معدود است اما «واو» های بسیار زیادی باید نوشته شود که در هیچ‌یک از نسخ وجود ندارد.
 مثال: در بیت زیر بین «بزم» و «رزم» قطعاً وجود «واو» لازم است:

که از بزم و رزم فلک اقتدار سخن‌ها ز سر می‌کنم هوش دار
 (همان: ۶۲۸)

در هر دو نسخه «بزم رزم» است.

نیز در بیت زیر بین «سلام» و «جواب» قطعاً وجود «واو» لازم است:

که بعد از سلام و جواب سلام همه نامداران عالی‌مقام
 (همان: ۲۸۸۳)

«سلام و جواب» در هر دو نسخه «سلام جواب» نوشته شده است.

* گاهی روی کلمه «سه»، علامتی شبیه عدد «۳» هم نوشته شده است.

* گاهی به جای استفاده از تشدید، حرف مشدّد دو بار نوشته شده است «زررین» به جای «زرین» (۴۱۴۵)، «غررید» و «غرریدن» به جای «غرید» و «غریدن» (۸۰۱)، البته گاهی هم از تشدید استفاده کرده است (۸۰۵).

* «خدمت» در اثر تغییراتی به «حرمت» تبدیل شده به این صورت که «خدمت» در اصل «خدمت» بوده بعد در اثر غلط املائی به «خزمت» تبدیل شده، سپس اشتباهی به «حرمت» بدل گردیده است (۱۳۸۹).

۴-۲-۷- برخی ویژگی‌های خاصّ

* در نسخهٔ اوّل گاهی «دکن» به شکل قدیمی آن به صورت «دکهن» نوشته شده است:

یکی را به نام آوران دکهن یکی را به بنگاله تسخیرفن
(همان: ۳۸۸۸)

نیز ر. ک. (۶۸۲، ۱۶۷۸).

* در نسخهٔ دوم «پیشاور»، «پشاور» نوشته شده است:

به ملک پیشاور ناگاه مرد عیان تاشود کار این شیرمرد
(همان: ۳۸۹۱)

* در هر دو نسخه به جای «بفرمود» و «بفرما» گاهی از «بیفرمود» و «بیفرما» استفاده شده است:

به هنگام سرگرمی خاصّ و عامّ بیفرمود شاه مسجّع کلام
(همان: ۵۵۵)

بیفرمای فردا دهد هرچه رو همین است در دل مرا آرزو
(همان: ۲۵۸۵)

نیز ر. ک. (۶۱۸، ۶۱۰ و ۲۷۷۴).

* در این منظومه تلفّظ بعضی از کلمات مطابق تلفّظ اصیل و کهن خود به کار رفته است:

- طرز تلفّظ عدد «یک»:

ز من ره مده در دل خویش شک که نامیلان را شنو یک به یک
(همان: ۵۰۵)

* گاهی «فیل»، «فل» تلفظ می‌شود:

اشارت به فیلبان شد از شهریار هوا کرد گرمیبه جولان در آر

* در نسخه دوم به جای «بپیچم»، «بپیچید» و «ببین»؛ «بوپیچم»، «بوپیچید» و «بوبین» نوشته شده است:

سرش را به یک خنجر آبدار بوپیچم نینند رخ کارزار
(همان: ۴۳۷۶)

محمدامین خان شنید این سخن بوپیچید چون زلف بر خویشتن
(همان: ۲۹۲۴)

دگر گفت ای سایهات آفتاب بوبین چیست تاریخ را در کتاب
(همان: ۳۹۰۰)

نیز ر.ک. (۱۲۷۵، ۲۵۵۴، ۲۵۸۸).

* متعدی ساختن مجدد فعل متعدی «فرستاد»

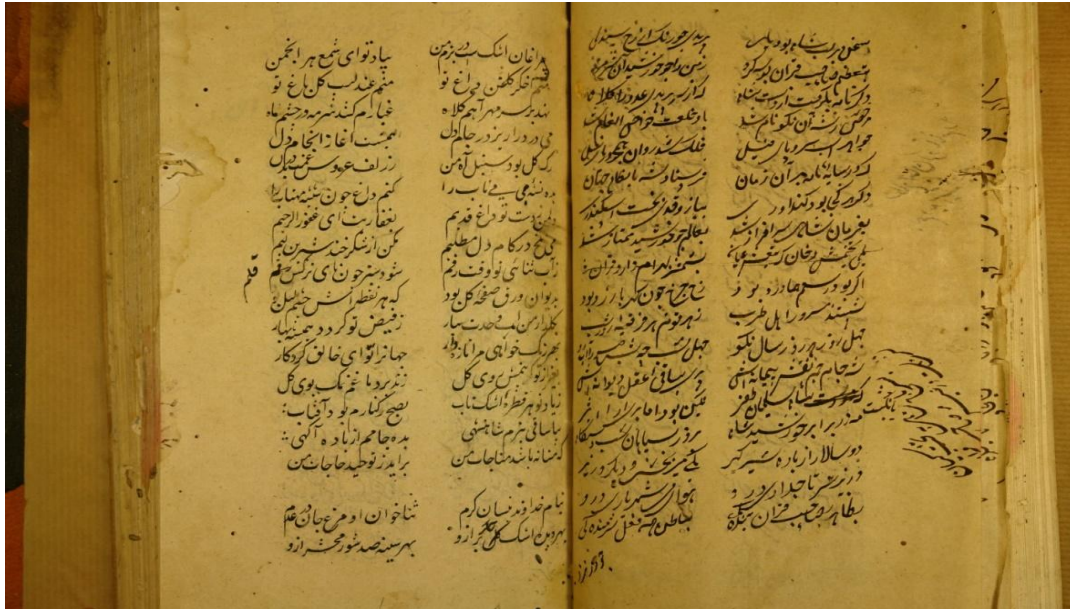
به رستم فرستاند خاقان رسول صف آرایی ام شد به خاطر قبول
(همان: ۳۹۰۸)

نیز ر.ک. (۶۶۵۶، ۶۶۱۳، ۶۴۸۶، ۶۲۸۸، ۶۱۱۴، ۵۹۸۲، ۵۹۶۷، ۵۴۵۴، ۵۲۲۴، ۲۹۴۳، ۱۱۱۲ و ۶۷۱۱).

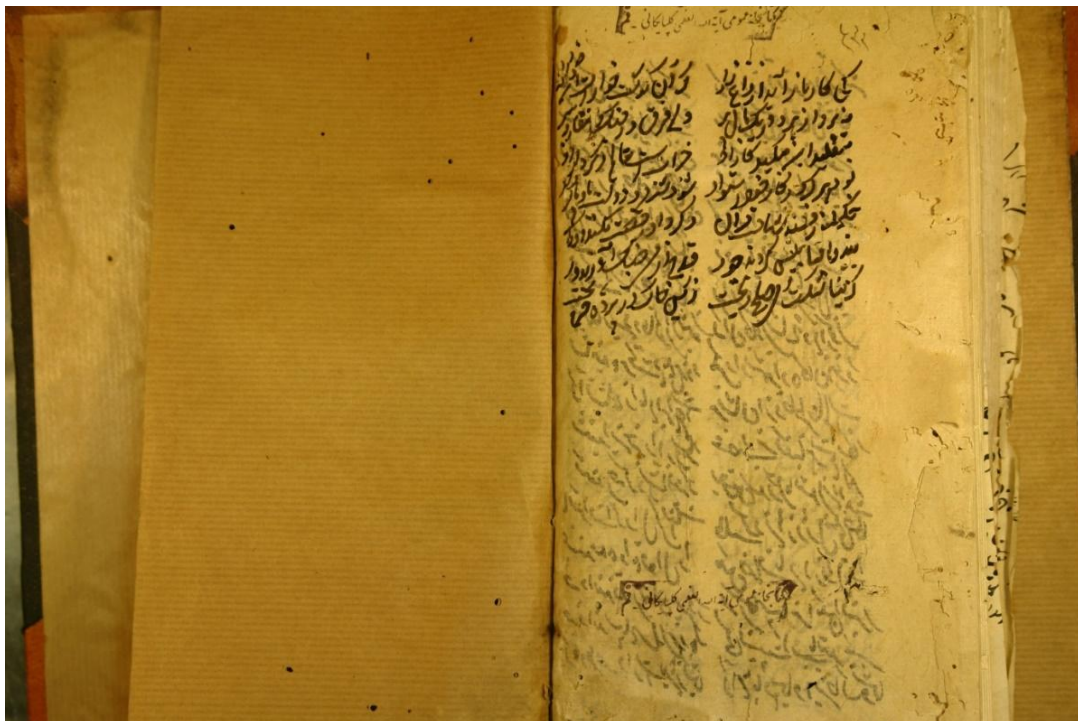
* تغییر اعراب واژه «مطلع» به صورت «مطلع» به ضرورت وزن:

مطلع شد از نامه بی‌تاب شد گهر بود گردید و سیماب شد
(همان: ۱۴۰۴)

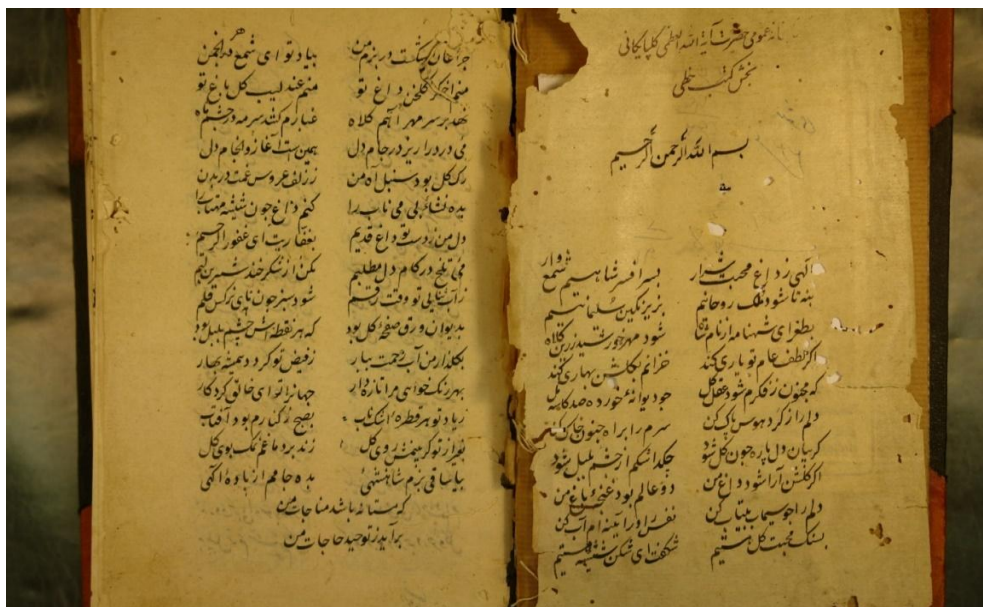
نیز ر.ک. (۶۷۱۳، ۶۴۸۶، ۵۳۰۱، ۴۶۱۶، ۴۳۷۲، ۴۲۵۰، ۳۵۱۶، ۲۱۶۰، ۱۴۱۰ و ۷۳۲۰).

تصویر برگ آغازین نسخه دوم

تصویر برگ پایانی نسخه دوم

تصویر برگ آغازین نسخه اول

۵- بررسی و تحلیل

به طور کلی در عصر صفوی چهار نوع سبک وجود دارد:

- ۱- سبک وقوع: بیان خودمانی هر مطلبی، بویژه حالات عاشقانه که با عالم واقع منطبق باشد.
- ۲- معنی طرازی یا معنی گرایی: بیان مقصود شاعر با مددجویی از تشبیه و استعاره و قرینه.
- ۳- سبک اصفهانی: توجه برای مضمون‌یابی به پدیده‌های آفرینش و چیزهای مشهود.
- ۴- سبک هندی: در سبک هندی با باریک‌اندیشی پیچیده‌تری روبه‌رو هستیم. (ر.ک: کاشانی، ۱۳۸۴: سی و دو).

درباره سبک واحد شعر در این دوره نمی‌توان یک حکم کلی داد و باید ویژگی‌های شعری هر شاعر از لحاظ لفظی و معنوی جداگانه بررسی شود. (ر.ک: تمیم‌داری، ۱۳۷۲: ۱۱۱).

برخی از خصوصیات سبک هندی: خیال‌بافی، آوردن استعاره و مجاز و کنایات، درج مضامین و معانی و تخیلات، انحطاط ذاتی شاعر در مقابل ممدوح و تنزل دادن رتبه خویش به حیوانات و ارتقا دادن پایه ممدوح تا حد خدایی (ر.ک. صدر هاشمی، ۱۳۴۱: ۱۵).

۵-۱- مضامین و قالب‌های شعری

شاعر دوره صفوی با دیدن هر چیزی مضمونی می‌سازد و به این دلیل که به سنت‌های قدما پایبند نیست، الفاظ عامیانه را به کار می‌گیرد و دردها و اندیشه‌های مردم را بیان می‌کند. در نتیجه، شعر به میان مردم کوچه و بازار راه یافت (ر.ک. زرین‌کوب، ۱۳۷۳: ۲۹۹-۲۹۵). داستان‌سرایی، منظومه‌های عرفانی، ساقی‌نامه، خمیّه، شهر آشوب، معما و ماده تاریخ بیشتر مورد توجه بوده است. (ر.ک. مؤتمن، ۱۳۶۴: ۶).

سبک هندی از لحاظ اشتغال بر معانی دقیق و استعارات و کنایات و ترکیبات مخصوص از سبک‌های قبل متمایز است. عصر صفوی را می‌توان دوره مضمون‌سازی، دقیقه‌یابی، نکته‌پردازی و معماگویی نامید.

قالب‌های شعری نیز در این عصر متنوع بودند و قصیده، غزل، مثنوی، قطعه، رباعی و مفردات بیشتر از دیگر قوالب شعری مورد توجه قرار گرفتند. ترجیع‌بند و ترکیب‌بند و سایر قالب‌های ادبی نیز گسترش یافتند. قطعه نیز قالب خوبی برای شعرای مضمون‌پرداز این عصر بود.

غزل در عصر صفویه صورت اصلی خود را از دست داد و میدانی برای قدرت‌نمایی شاعر در اختراع مضامین تازه شد و این امر از نظر فصاحت و روانی الفاظ موجبات کم‌ارزشی غزل شد. غزل‌ها بیشتر به استقبال و نظیره‌گویی از غزل‌های دیگران سروده شد. از دیگر مواردی که به ابتدال غزل در این دوره منجر شد، استعمال الفاظ نامأنوس بود که البته در غزل، نسبت به قالب‌های دیگر نمود بیشتری داشت. کلمات عامیانه و مبتذل در غزل‌های دوره صفویه از فصاحت و لطافت آن می‌کاست. (ر.ک. مؤتمن، ۱۳۶۴: ۸۱ و ۷۶)

رباعی نیز چون گنجایش هر جنس سخنی را دارد مورد توجه اغلب شعرای این دوره بوده است. لطف رباعی در بیت دوم و اغلب در مصرع آخر ظاهر می‌شود.

مثنوی برخلاف قصیده و غزل، از لحاظ تحویل و تکامل، نشیب و فراز چندانی نداشته و فقط از حیث لفظ و معنی تابع سبک زمان دوره خود بوده است.

مفردات ابیات مستقل را گویند که از خاطر شاعر تراوش می‌کند و ممکن است طرح قصیده و غزل باشد که در این صورت بیت‌الغزل یا بیت‌القصیده نامیده می‌شوند. این‌گونه ابیات اگر مورد

استفاده شاعر قرار نگیرند، در بخشی از دیوان به حال خود باقی می‌مانند. مفردات هم چنین به ابیاتی که در ضمن اثر متثور به کار می‌روند، اطلاق می‌شود.

قصیده و مخصوصاً قصاید مدیحه در این دوره اهمیت و اعتبار چندانی نداشت و در هند که جایگاه شعرای مدیحه‌سرا بود، بیشتر مورد توجه بود. عمده‌ترین صنایع بدیعی در عصر صفوی، استعاره و تشبیه، تمثیل، مراعات‌النظیر، مبالغه و اغراق است.

عمده‌ترین مضمون منظومه‌های این دوره، عشق است. از قرن دهم تا سیزدهم هجری تعداد منظومه‌های عاشقانه چهار برابر منظومه‌هایی است که در قرون گذشته سروده شده‌اند. زبان این منظومه‌ها ساده و متمایل به زبان عامه مردم است و اغلب رنگ داستان‌های عامیانه را به خود گرفته است (ر.ک. ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۲۶). در این دوران شعر غنائی از آسمان به زمین رسیده است؛ نه جلال لفظی بیان فرخی و مسعود سعد سلمان و خاقانی را دارد و نه از تناسب و اعتدال بین مطلب و قالب شعر برخوردار است و نه از ژرفی اندیشه و سنگینی افکار امثال حافظ می‌توان در آن‌ها نشانی یافت (صورتگر، ۱۳۸۴: ۱۹۵).

در سده دوازدهم به دلیل بی‌اعتنایی شاهان صفوی به شعر و ادبیات، شعر و نثر فارسی در شبه‌قاره بسیار رایج شد. شاعران بسیاری از ایران به هند مهاجرت کردند که نام صدها تن از آنان در کتاب‌های گوناگون ذکر شده است و نمونه شعر آنان آورده شده است (ر.ک. گلچین معانی، کاروان هند). گسترش نثر فارسی و مهم‌تر از آن آمیختگی لغات فارسی‌زبانان هند با واژه‌های فارسی باعث شد در زبان فارسی سبک تازه‌ای در نثر و نظم پدید آید و به وجود آمدن این سبک بر غنای ادب فارسی افزود و در واقع نقطه آغازی برای تبدیل شدن سبک هندی به سبک‌های دیگر از جمله سبک بازگشت است؛ البته گروهی هم مقید به سبک هندی بودند و در همان سبک شعر سرودند و نثر نوشتند.

یکی از موضوع‌های شعری این دوره منظومه‌های متعدد تاریخی است که عموماً در بحر مقاربانند، تعداد این منظومه‌ها فراوان و بیشتر آن‌ها گمنام‌اند. (ر.ک. غلامرضایی، ۱۳۷۷: ۳۹۳)

نتیجه‌گیری

شرر شاعر هندی فارسی‌زبان است که تاکنون معرفی نشده است و دیوان او همچنان به صورت نسخه خطی باقی مانده و به چاپ نرسیده است.

۱- منظومه شهنامه شرر، یکی از آثار ارزشمند سده دوازدهم هجری است.

۲- شاعر شهنامه از قرآن و حدیث در این منظومه، بهره برده است.

۳- در فهرست نسخ خطی دنا و فنخا «مثنوی شهنامه»، یک نسخه «عرفانی» «منحصر به فرد» معرفی شده از شاعری که «گویا»، «ساقی» تخلص می‌کرده است. پس از تصحیح این نسخه مشخص شد که در عبارت بالا اشتباهاتی وجود دارد:

الف- این نسخه حماسی است نه عرفانی.

ب- نسخه منحصر به فرد نیست، حداقل یک نسخه دیگر از آن در همان کتابخانه وجود دارد.

ج- در آن فهرست‌ها تخلص شاعر را «با تردید»، «ساقی» نوشته‌اند اما در این مقاله تخلص شاعر «بدون هیچ شکی»، «شرر» بیان شده است.

فهرست منابع و مآخذ

- ۱ - قرآن مجید
- ۲ - تمیم‌داری، احمد، (۱۳۷۲)، *عرفان و ادب در عصر صفوی*، ج اول، تهران، حکمت.
- ۳ - جعفری تبار، حسن، (۱۳۸۸)، *در دلو آفتاب (گفتاری در تأثیر قرآن و حدیث بر ادب فارسی)*، تهران، دادگستر.
- ۴ - جهان‌شاهی افشار، علی (۱۳۹۵)، «تجلی قرآن کریم در دیوان ادیب‌الممالک فراهانی»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های ادبی قرآنی سال چهارم، شماره چهارم (زمستان ۵۹۳۱).
- ۵ - حلبی، علی‌اصغر، (۱۳۷۲)، *تأثیر قرآن و حدیث در ادبیات فارسی*، تهران، اساطیر.
- ۶ - درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*. تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ۷ - ذوالفقاری، حسن، (۱۳۹۲)، *یک‌صد منظومه عاشقانه در زبان فارسی*، تهران، چرخ.
- ۸ - راستگو، سید محمد، (۱۳۸۰)، *تجلی قرآن و حدیث در شعر فارسی*، تهران، سمت.
- ۹ - شرر، (قرن دوازده). *شهنامه*، دست‌نوشته اول کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۲۶۱۲.
- ۱۰ - _____، (قرن دوازده). *شهنامه*، دست‌نوشته دوم کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی به شماره ۲۶۱۲.
- ۱۱ - _____، (۱۳۹۶)، *مثنوی شهنامه*، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، مصحح دهقانی‌پور، حمیدرضا، به راهنمایی دکتر احمدرضا یلمه‌ها دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان.
- ۱۲ - صدر، هاشمی سندیلوی، (۱۳۴۷)، *مخزن‌الغرائب*، به اهتمام محمدباقر، لاهور، دانشگاه پنجاب.

-
- ۱۳ غلامرضایی، محمد، (۱۳۸۲)، سبک‌شناسی شعر فارسی از رودکی تا شاملو، تهران، گلشن.
- ۱۴ خدایی، غلامرضا، (۱۳۸۶)، آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب، تهران، سمت.
- ۱۵ فردوسی، ابوالقاسم، (۱۹۶۰)، شاهنامه فردوسی، چاپ مسکو، ادبیات خاور.
- ۱۶ فروزانفر، بدیع‌الزمان، (۱۳۸۷)، احادیث مثنوی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۱۷ کاشانی، تقی‌الدین، (۱۳۸۴)، خلاصه‌الشعار و زبده‌الافکار، تهران، میراث مکتوب.
- ۱۸ مؤتمن، زین‌العابدین، (۱۳۶۴)، شعر و ادب فارسی، تهران: زرین.
- ۱۹ همایی، جلال‌الدین، (۱۳۷۷)، فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران، هما.